

การบูรณาการพระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาการศึกษา

Integrating Buddhism to improve education

วิภาวรรณ ปัญจรัตน์*

Wipawan Pancharat

บทคัดย่อ

บูรณาการ คือ การนำศาสตร์ต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการผสมผสานกัน เพื่อให้การจัดการเรียนการสอนเกิดประโยชน์สูงสุด การเรียนการสอนแบบบูรณาการจะเน้นองค์รวมของเนื้อหา มากกว่าองค์ความรู้ของแต่ละรายวิชาและเน้นที่การสร้างความรู้ของผู้เรียนมากกว่าการให้เนื้อหาโดยตัวครู ซึ่งการบูรณาการทางพระพุทธศาสนาเพื่อการศึกษาถือว่าการสร้างคุณธรรมและจริยธรรมให้ผู้เรียนได้ศึกษา อบรมบ่มจิตใจก่อให้เกิด ศีล สมาธิ และปัญญา ตามหลักพระพุทธศาสนา ถือว่า เป็นศาสตร์แห่งปัญญา หมายถึงความรู้อันบริสุทธิ์ที่เกิดจากจิตของผู้ฝึกปฏิบัติ จึงกล่าวได้ว่า ปัญญา คือ รัตนะ และให้แสงสว่างคือความมีสติรอบรู้ ซึ่งความรู้รอบรู้ได้มาจากการศึกษาประสบการณ์ที่ได้ยิน ได้ฟัง ฝึกฝนให้แต่ละสาขาวิชาเกิดความรอบคอบ แก้ปัญหาได้อย่างถูกต้อง และมีเหตุผลมีค่านิยมที่ดีต่อสังคมตนเอง และครอบครัว วิเคราะห์และแยกแยะความถูกต้องได้ ฉะนั้นการบูรณาการการสอนพระพุทธศาสนากับการพัฒนาการศึกษา จึงเป็นสิ่งที่ผู้บริหาร ครู อาจารย์ ต้องให้ความสำคัญร่วมมือร่วมใจกัน จัดกิจกรรมการเรียนรู้เพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมให้เกิดค่านิยมที่ดีขึ้นเกิดความเสียสละต่อส่วนรวม ส่งเสริมการฝึกสมาธิ พัฒนานวัตกรรม เช่น บันทึกรักความดีแผนภูมิปัญญาพั่งงา บูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่น เรื่อง ตุง (ภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนา กับรายวิชาต่างๆ เพื่อสืบสานประเพณีวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา และยึดหลักการสอนตามรอยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เรื่อง ปรัชญาพระราชทานเศรษฐกิจพอเพียง สอนให้พอเพียง พอดี ประมาทตนและมีภูมิคุ้มกันบนความรอบรู้คู่คุณธรรม

คำสำคัญ: การบูรณาการพระพุทธศาสนา, การศึกษา

Abstract

Integration means putting science in a relationship that involves a mixture of the teaching effect. The integrated teaching will focus on the integration of content more than knowledge of each subject and focused on building knowledge of the students than the content from the teacher whereof the integrated of religious education is to create constitutes virtue and ethics promotion. Educate the people to study the mind beget precepts, meditation and intelligence that means pure knowledge caused by self directed instruction. It said that intelligence is precious and lighting that aware of the omniscient consciousness whereof attainments derived from the experience of hearing and listening. Trained for each discipline to solve the problem correctly and logically very good values for yourself your family and in society. The practitioners can analyze and digest the rightness or falsity. The Buddhism integrating teaching and educational development should through administrator executive committee and teachers. They need to focus and unanimous participate in learning activities for the purpose of virtue and ethics promotion and for the better

* อาจารย์ประจำคณะศึกษาศาสตร์ สถาบันการพลศึกษาจังหวัดลำปาง

values. The sacrifice to public encourage the meditation innovation as People Mapping of PUNG NGA Province integration of local knowledge like worship flag in the Norththern style (TONG LANNA). Folk wisdom with subjects to continue the tradition of Buddhism and principles taught by the King footprint King's philosophy of Sufficiency Economy. Our King tough us about adequacy sufficiency to know one's standing or merits and immunity on knowledge morality including teaching to pay homage respect to the monks and seniors. Thai youth instilling moral and ethical to be humble the body, speech and mind as a good citizen.

Key words: Integrating Buddhism, education.

บทนำ

“ศีลธรรม	นำทาง	สร้างความคิด
สร้างดวงจิต	ให้ผ่องใส	ไม่หม่นหมอง
สร้างชาติ	สร้างพลเมือง	ให้เรื่องรอง
พุทธศาสนา	ไม่เป็นสอง	หรือรองใคร
พัฒนา	คุณภาพชีวิต	ทั่วทิศา
พุทธปรัชญา	สร้างเยาวชน	เป็นคนใหม่
ให้มีศีล	สมาธิ	ปัญญาไกล
ประเทศไทย	คงผาสูก	ทุกยุคเอย” ¹

จากกลอนที่ได้แต่งขึ้นนี้ผู้เขียนแสดงให้เห็นว่าแก่นแท้ของพระพุทธศาสนานั้น เป็นการสร้างดวงจิตให้ผ่องใส และปลูกฝังคุณธรรมลงในจิตวิญญาณของเยาวชนไทยให้มีความงดงาม บริสุทธิ์ โดยมีการพัฒนาตนจากการฝึกศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นหลักธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาช้านาน หากได้ฝึกฝนปฏิบัติจะทำให้เกิดผลดี และสร้างเยาวชนที่มีคุณภาพให้แก่ชาติ

ความหมายของการบูรณาการ

บูรณาการ หมายถึง การนำศาสตร์ต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการผสมผสานกัน เพื่อประโยชน์ในการดำเนินการ การจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ จึงเป็นการนำเอาความรู้สาขาวิชาต่างๆ ที่สัมพันธ์กันมาผสมผสานกัน เพื่อให้การจัดการเรียนการสอนเกิดประโยชน์สูงสุด การเรียนการสอนแบบบูรณาการจะเน้นองค์รวมของเนื้อหา มากกว่าองค์ความรู้ของแต่ละรายวิชาและเน้นที่การสร้างความรู้ของผู้เรียนมากกว่าการให้เนื้อหาโดยตัวครู

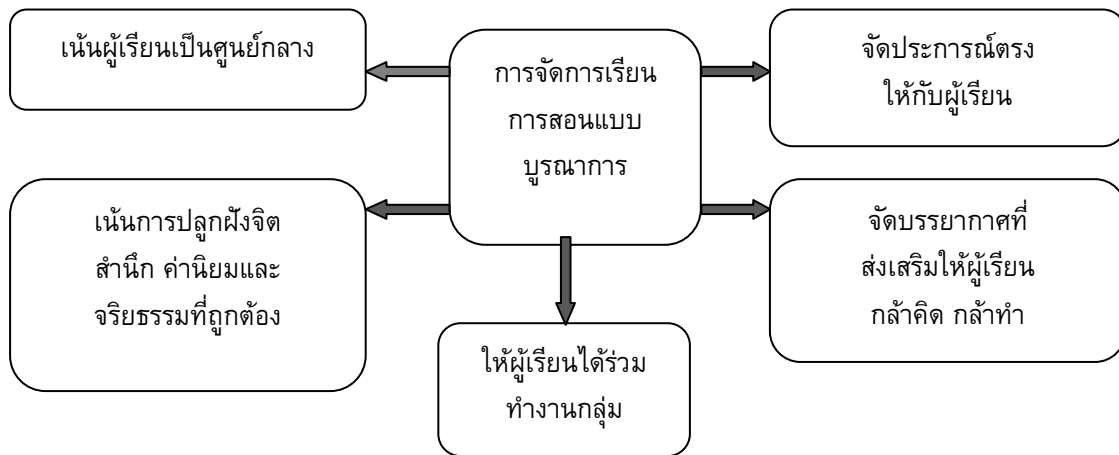
ลักษณะสำคัญของการบูรณาการ มี ดังนี้

1. เป็นการบูรณาการระหว่างความรู้และกระบวนการเรียนรู้
2. เป็นการบูรณาการระหว่างพัฒนาการทางด้านความรู้และทางด้านจิตใจ
3. เป็นการบูรณาการระหว่างความรู้และการปฏิบัติ
4. เป็นการบูรณาการระหว่างสิ่งที่อยู่ในห้องเรียนกับสิ่งที่อยู่ในชีวิตจริง
5. เป็นบูรณาการระหว่างวิชาต่างๆ²

¹วิภาวรรณ ปัญจรัตน์, **พื้นฐานวิชาชีพครู**, (ลำปาง: สถาบันการพลศึกษา วิทยาเขตลำปาง, 2552) (อัดสำเนา), หน้า 94.

²วัฒนาพร ระเบียบทุกข์, **แผนการสอนที่เห็นผู้เรียนเป็นสำคัญ**, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: แอลิเพรส, 2542), หน้า 46-

หลักการสำคัญในการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ

จึงกล่าวได้ว่า การบูรณาการคือการนำศาสตร์แขนงต่าง ๆ มาผสมผสานกันเพื่อให้ผู้เรียนเกิดความรู้ที่หลากหลาย และเกิดประโยชน์สูงสุดในการสอน ดังจะขอยกตัวอย่าง การบูรณาการพระพุทธศาสนากับการพัฒนาการศึกษาในรูปแบบต่างๆ ต่อไป

ความหมายของการศึกษา

การศึกษา หมายถึง การเล่าเรียน การฝึกฝน อบรมจากความหมายของการศึกษาคือ การศึกษาเล่าเรียนตลอดชีวิต³ ไม่มีวันสิ้นสุด เป็นหัวใจสำคัญที่ทุกคนจะต้องมีความรู้เพื่อการอยู่รอด และตามหลักคิดของพระพุทธศาสนา คือความเจริญทั้งด้านร่างกายและจิตใจ ทางสังคม อารมณ์และสติปัญญา คิดเป็นด้วยปัญญา การศึกษาจึงช่วยให้คนเป็นมนุษย์ที่มีการพัฒนาศักยภาพของตนให้สูงขึ้นแต่การพูด ทำ คิด อะไรจะถูกต้องสมบูรณ์ขึ้นอยู่กับจิตวิญญาณที่รับเข้าไปสั่งสมไว้ จิตที่มีปัญญา ที่มีคุณธรรมยังต้องตัดสินปัญหา ได้อย่างถูกต้องเหมาะสมจึงกล่าว ได้ว่าการศึกษาก็อยู่ที่การพัฒนาจิตใจให้มีสมาธิและเกิดปัญญา ซึ่งเป็นแสงสว่างนำไปสู่การพัฒนาตนเองในที่สุด

การศึกษาพระพุทธศาสนาในอินเดีย

จากการศึกษาถึงบทบาทของครูในอดีต ระบบกษัตริย์หรือผู้ครองเมืองมีนักปราชญ์และผู้รู้เป็นที่ปรึกษา กิจการนาาประการของกษัตริย์ ผู้รู้ทางด้านวิชาการและพิธีการต่างๆ นั่นก็คือราชครูหรือปุโรหิต สำหรับผู้เชี่ยวชาญ วิชาการบางคนที่ไม่ได้ถวายเป็นครูราชสำนักก็มักจะตั้งสำนักเพื่อถ่ายทอดวิชาการแก่กุลบุตรทั่ว ๆ ไป ชนชั้นปกครองและชนชั้นสูงในสังคมก็ส่งบุตรหลานไปเล่าเรียนเพื่อกลับไปดูแลมรดกของบิดามารดาต่อไปดังที่เรียกว่าส่งบุตรหลานไปสำนักทศปาโมกข์ บทบาทของครูในฐานะผู้รอบรู้และถ่ายทอดวัฒนธรรมลักษณะนี้มีในทุกสังคมทั่วโลกในอดีตกาลจะขอย้อนกลับไปในสมัยพระพุทธกาลสมัยพระเจ้าสุทโธทนะเป็นผู้ครองนครกบิลพัสดุ์ได้ให้เจ้าชายสิทธัตถะ พระราชโอรสทรงศึกษาศิลปวิทยาการเมื่อพระชนมายุ 7 พรรษา ในสำนักของพระอาจารย์ที่มีชื่อเสียงหลายสำนักได้อบรมสั่งสอน

³ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, 2546), หน้า 1104.

ในเวลาต่อมาเจ้าชายสิทธัตถะได้ทรงตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้สั่งสอนและประกาศศาสนาโดยพระองค์เองหรืออัครสาวกไปประกาศศาสนาตามแคว้นต่าง ๆ จนบางคนที่ได้สดับรับฟังพระธรรมได้สำเร็จเป็นอรหันต์ แต่ผู้เขียนได้ศึกษาพระพุทธดำรัสในพุทธกาลเรื่องการศึกษาและได้นำมาเปรียบเทียบว่าลักษณะลำดับการปฏิบัติในแนวเดียวกันหากผู้เรียนต้องการเป็นผู้เชี่ยวชาญต้องปฏิบัติได้ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ดังพระพุทธดำรัสต่อไปนี้ “พระภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรรย่อมลึกไปตามลำดับ ลาดลงตามลำดับไม่โกรธชั้นเหมือนภูเขาขาดฉันใด ธรรมวินัยนี้ก็ฉันทันนั้น มีการศึกษาตามลำดับ การปฏิบัติตามลำดับ การบรรลุธรรมตามลำดับลุ่มลึกตามลำดับ” จากความหมาย ของพระพุทธดำรัส ประจักษ์ชัดว่าเมื่อประมาณสองพันกว่าปี ยังมีความทันสมัยในความลุ่มลึกทางการศึกษาพระองค์ทรงเข้าใจถึงการจัดระเบียบการศึกษา ได้อย่างลงตัว ความยากง่ายของการศึกษา ขึ้นอยู่กับกระบวนการปฏิบัติตามขั้นตอนและมีความตั้งใจมานะบากบั่น จึงจะมีผลลัพธ์แสดงออกมามีคุณลักษณะที่พึงประสงค์ออกมาอย่างชัดเจน ใช้การมีความรู้ในหนังสือเพียงอย่างเดียวแล้วไม่นำมาเป็นตัวอย่าง⁴

การเผยแพร่การศึกษาด้านพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย ได้รับความอุปถัมภ์ช่วยเหลือจากพระเจ้าอโศกมหาราช และพระสงฆ์ที่สำคัญ บรรดาพระสงฆ์สาวกได้เดินทางไปยังภาคต่างๆ ของอินเดีย และได้ประกาศพระพุทธศาสนาด้วยการใช้ภาษาต่าง ๆ แก่คนทุกระดับทั้งร่ำรวยและยากจน

กิจกรรมการเผยแพร่พระพุทธศาสนาดังกล่าวนี้นำให้พระพุทธศาสนาได้รับการนับถืออย่างรวดเร็ว และกว้างขวาง สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่ง ซึ่งมีผลกระทบต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา คือการอุปถัมภ์ช่วยเหลือจากพระราชามหากษัตริย์หลายพระองค์

พระพุทธศาสนาศาสตร์แห่งปัญญา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา หมายถึง ความรู้อันบริสุทธิ์และโลกุตระปัญญา ซึ่งเกิดจากจิตที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง การปฏิบัติขั้นแห่งพระพุทธศาสนาเป็นผลแห่ง “อริปัญญา” ของพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงเปี่ยมด้วยโลกุตระปัญญา และสติปัญญาอันเยี่ยม ซึ่งเป็นเครื่องมือกำจัดกิเลสและอวิชชาทั้งปวงโดยสิ้นเชิง

ในคำสอนของพระพุทธศาสนา มีคาถาภาษาบาลีอยู่มากมาย ซึ่งส่งเสริมและเน้นการพัฒนาปัญญา ต่อไปนี้คือ คาถาภาษาบาลีซึ่งกล่าวถึงปัญญา

1. ปัญญา โลกสมิ ปชฺโชโต (ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก)
2. นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา (แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี)
3. ปญฺญา ย ปริสุชฺฌติ (บุคคลย่อมบริสุทธิ์ด้วยปัญญา)
4. ปญฺญา นรานํ รตนํ (ปัญญา คือ รตนะของคน)⁵

ความหมายของปัญญา

คำที่มีความหมายในกลุ่มเดียวกับปัญญา มีตัวอย่างเช่น สติปัญญา ฉลาด เขาวินปัญญา ซึ่งมีการใช้ทั้งในความหมายที่แตกต่างกันหรือใช้เป็นคำแทนกัน นักวิชาการได้ให้ความหมายของปัญญาดังนี้

ความรู้ หมายถึง สิ่งที่สั่งสมมาจากการศึกษาเล่าเรียน การค้นคว้าหรือประสบการณ์ รวมทั้งความสามารถเชิงปฏิบัติและทักษะ ความเข้าใจหรือสารสนเทศที่ได้รับมาจากประสบการณ์ สิ่งที่ได้รับมาจากการได้ยิน ได้ฟัง การคิด หรือการปฏิบัติ องค์วิชาในแต่ละสาขา

ปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความฉลาดเกิดแต่เรียนและคิด

⁴วิภาวรรณ บัญจรรัตน์, **พื้นฐานวิชาชีพครู**, (ลำปาง: สถาบันการพลศึกษา วิทยาเขตลำปาง, 2552) (อัดสำเนา), หน้า 22-23.

⁵ธรรมรักขิต, **พระพุทธศาสนา ศาสนาแห่งปัญญา**, (กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น, 2537), หน้า 88-89.

สติปัญญา หมายถึง ปัญญารอบคอบ ปัญญารู้คิด (สติ หมายถึง ความรู้สึก ความรู้สึกตัว ความรู้สึก
รับผิดชอบ)

ฉลาด หมายถึง ฉียบแหลม ไหวพริบดี ปัญญาดี

เขาว์ หมายถึง ปัญญาหรือความคิดจับใจ ปฏิภาณไหวพริบ⁶

จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญาซึ่งผู้เรียนสามารถนำไปแก้ปัญหามีเหตุผล มี
วิสัยทัศน์กว้างไกล พัฒนาค้นด้วยมโนธรรมสูง มีไหวพริบในการครองตน รอบคอบ มีความรู้สึกตัวแยกความจริง เท็จ ดี
ชั่ว ถูก ผิด ควร หรือไม่ควรมีประโยชน์หรือมิโทษ ปัญญาจึงตรงข้ามกับโมหะ ซึ่ง แปลว่า ความหลง ความไม่รู้ ความ
เข้าใจผิด มีการใคร่ครวญอย่างรอบคอบ สามารถสร้างผลงานได้

การบูรณาการการสอนพระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาการศึกษา

1. การจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาจริยธรรม

เป็นกระบวนการเรียนรู้มุ่งพัฒนาผู้เรียนให้เข้าใจบทบาทและหน้าที่ของตนที่พึงปฏิบัติต่อผู้อื่นและสังคม
โดยรวมที่อยู่ในปัทสนาของสังคมซึ่งจะก่อให้เกิดสันติสุขแก่สังคม

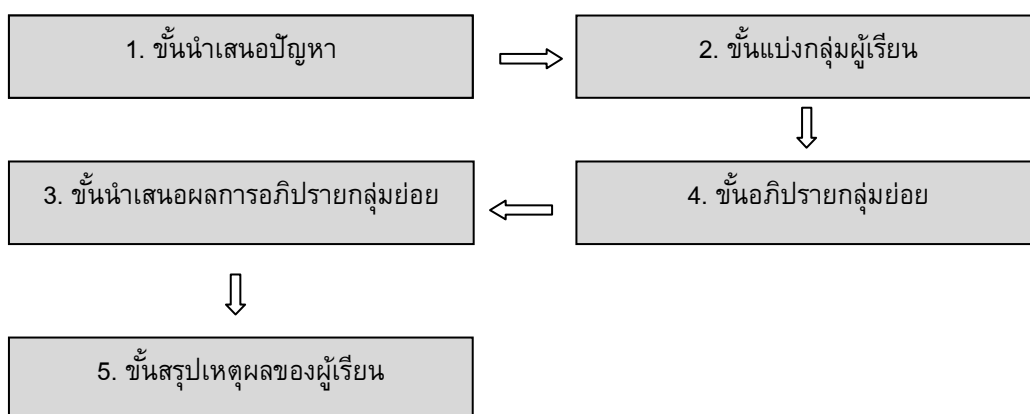
2. แนวทางการจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาจริยธรรม

2.1 ผู้สอนจะต้องวิเคราะห์ระดับเหตุผลเชิงจริยธรรมของผู้เรียนเสียก่อนว่าอยู่ในระดับใด ซึ่งอาจจะทำ
การวิเคราะห์โดยการเล่าเหตุการณ์ให้ฟัง อ่านกรณีศึกษา แล้วให้ผู้เรียนบอกเหตุผลเชิงจริยธรรมของตนเองหรือของตัว
ละครในเรื่อง หรือจากการสังเกตพฤติกรรมก็ได้

2.2 ผู้สอนควรจัดโอกาสให้ผู้เรียนได้ยิน ได้ฟังการบอกหรือให้เหตุผลเชิงจริยธรรมในระดับที่สูงขึ้นกว่า
ระดับเหตุผลเชิงจริยธรรมที่เขามีอยู่

2.3 ผู้สอนควรจัดโอกาสให้ผู้เรียนได้พบกับปัญหาที่ขัดแย้งกับระดับความคิดของผู้เรียนเอง เพื่อจะ
นำไปสู่การพัฒนาแนวคิดในระดับที่สูงขึ้น โดยผู้สอนจะเป็นผู้ชี้แนะเพื่อให้ผู้เรียนมีความเห็นคล้อยตามไปในทิศทางที่
ปรารถนา

การจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาจริยธรรมสามารถนำเสนอเป็นแผนภูมิได้ดังนี้⁷

⁶ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, 2546), หน้า 232, 678, 115, 333 และ 370.

⁷ สุวิทย์ มูลคำและอรทัย มูลคำ, วิธีการจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทักษะ, (กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์, 2545), หน้า 82, 186, 187.

ตัวอย่างการบูรณาการการสอนเพื่อพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรม

1. ยกระดับจิตใจด้วยสมาธิ

การจัดการเรียนการสอนในเรื่องที่ละเอียดอ่อนและเป็นนามธรรมอย่าง “คุณธรรม จริยธรรม” หรือ Moral Education จะทำทลายความสามารถของครูไม่น้อย เพราะการที่ผู้เรียนจะเข้าใจ ยอมรับ ศรัทธา และน้อมรับ “คุณค่า” เหล่านั้นมาปฏิบัติเป็นวิถีชีวิตนั้น ไม่อาจเกิดขึ้นได้เพียงการพูดบอกเล่าจากครูผู้สอน หรือให้นักเรียนหาอ่านแล้วทำความเข้าใจจากตำราเล่มต่างๆ เท่านั้นแต่ต้องอาศัยการจัดกิจกรรมและเทคนิคการจัดการเรียนรู้ที่หลากหลาย ที่สำคัญคือ ต้องสอดคล้องเป็นไปในแนวทางเดียวกันทั้งโรงเรียน ไม่ว่าจะเป็นผู้บริหารครูผู้สอน หลักสูตร การจัดกิจกรรม การเรียนการสอนตลอดจนสภาพแวดล้อมต่างๆ ภายในโรงเรียนที่เอื้อต่อการพัฒนาและยกระดับจิตใจของนักเรียน “สมาธิ” ก่อเกิด “ความสงบ”

จากรายงานการวิจัยหลายๆ ชิ้นพบว่า “การทำสมาธิ” ช่วยให้เกิดความสงบ จิตใจแจ่มใสเบิกบานช่วยในการควบคุมอารมณ์และพฤติกรรม ทั้งยังช่วยพัฒนาความจำและความสามารถในการคิด โรงเรียนสัตยาไสจึงร่างหลักสูตรสมาธิขึ้นเพื่อนำมาใช้พัฒนาผู้เรียนในทุกๆ ด้าน โดยเฉพาะด้านคุณธรรม จริยธรรมผ่านการจัดกิจกรรมการฝึกสมาธิ จัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่ส่งเสริมสมาธิ จัดกระบวนการเรียนรู้วิชาคุณค่าความเป็นมนุษย์โดยเน้นกิจกรรมสมาธิ บูรณาการเรื่องคุณธรรมจริยธรรม กับสาระการเรียนรู้ทุกกลุ่มสาระ ตลอดจนเชื่อมโยงสมาธิเข้ากับชีวิต ให้นักเรียนเห็นความสำคัญและมีทัศนคติที่ดีต่อการทำสมาธิ

เรียนรู้คุณค่าความเป็นมนุษย์ การเรียนรู้ในแต่ละวันที่โรงเรียนสัตยาไสจะเริ่มต้นด้วยวิชาคุณค่าความเป็นมนุษย์ เป็นการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมของผู้เรียนต่อเนื่องหลังจากได้รับการยกระดับจิตใจในช่วงเช้ามีด โดยจะเรียนรู้เกี่ยวกับคุณธรรมจริยธรรม 5 ประการคือ ความรักความเมตตา ความจริง ความประพฤติชอบ ความสงบสุข และ อหิงหา ใช้เวลาวันละ 40 นาที

บูรณาการกับสาระการเรียนรู้ การจัดการเรียนการสอนในระหว่างวัน ครูจะบูรณาการคุณธรรมจริยธรรมเข้าไปในสาระการเรียนรู้ทุกกลุ่มสาระตามความเหมาะสม

ยกย่องคนทำดี ครูจะพูดยกย่องชื่นชมนักเรียนที่ทำดีให้นักเรียนที่เป็นเพื่อนๆ พี่ๆ น้องๆ และครูได้รับทราบ เด็กที่รับคำชมจะรู้สึกภูมิใจ และมีแรงบันดาลใจที่จะทำความดีต่อไปขณะที่นักเรียนคนอื่นๆ จะรู้สึกอยากทำดีบ้าง เพื่อจะได้การยอมรับและยกย่องจากคนอื่นๆ

เชื่อมโยงสมาธิเข้ากับชีวิต อธิบายให้นักเรียนเห็นความสำคัญของสมาธิ เชื่อมโยงเรื่องสมาธิเข้ากับชีวิตประจำวันของนักเรียน เช่น ถ้าพ่อครัวไม่มีสมาธิอาหารอาจจะออกมาไม่อร่อย ถ้านักกีฬาขาดสมาธิกับเกมการแข่งขันอาจจะเล่นได้ไม่ดี ประสบความพ่ายแพ้ และอาจเกิดอันตรายกับร่างกายได้ เป็นต้น วิธีการนี้จะทำให้นักเรียนมีทัศนคติที่ดีต่อการทำสมาธิและนำมาปฏิบัติจนเป็นวิถีชีวิต

นอกจากนี้ทางโรงเรียนยังได้จัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่ส่งเสริมสมาธิ จัดกระบวนการเรียนรู้แบบบูรณาการคุณธรรม จริยธรรม กับกิจกรรมภายนอกและจัดการเรียนรู้แบบร่วมแรงร่วมใจ เพื่อให้นักเรียนเรียนรู้ที่จะช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ตลอดจนจัดสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการพัฒนาระดับจิตใจ กล่าวคือ โรงเรียนตั้งอยู่ในชนบทที่รายล้อมไปด้วยภูเขา ป่าไม้และแม่น้ำ การอยู่ใกล้ธรรมชาติเช่นนี้มีผลให้นักเรียนรู้สึกสงบและเกิดสมาธิได้⁸

2. บันทึกคนดีแผนกภูมิปัญญาพังงา เป็นการพัฒนานวัตกรรมและส่งเสริมสถานศึกษาพัฒนาคุณภาพจริยธรรมผู้เรียน

⁸ การยกระดับจิตใจด้วยสมาธิ, สานปฏิรูป, 8 (87): 20-21, กรกฎาคม 2548.

การพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้เรียนเป็นจุดเน้นที่สำคัญเป็นอันดับแรกในกระบวนการพัฒนาคุณภาพ การศึกษา การพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้เรียนมีวิธีการดำเนินการได้หลายแนวทางทั้งที่กำหนดไว้ในหลักสูตร ใน กิจกรรมพัฒนาผู้เรียนหรือกิจกรรมนักเรียนต่างๆ โดยจุดหมายปลายทางของการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมให้กับผู้เรียน ได้ผลน้อยลง นอกจากนั้น สภาพสังคมในปัจจุบันซึ่งเป็นสังคมเน้นวัตถุนิยม ทำให้ศีลธรรมเสื่อมโทรมลงมาก ผู้เรียนแม้ จะได้รับการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมตามมาตรฐานสถาบันการศึกษาต่างๆ จึงต้องแสวงหาวิธีการที่ได้ผลยิ่งขึ้นในการ พัฒนาคุณธรรมจริยธรรมผู้เรียนสถานศึกษาส่วนใหญ่รับโครงการโรงเรียนวิถีพุทธมาดำเนินการ และยังมีริเริ่มดำเนินการ กิจกรรมอื่นๆ เช่น ค่าคุณธรรม การสอนธรรมศึกษา การฝึกสมาธิ เป็นต้น

แนวทางใหม่ๆ ที่ควรนำมาใช้ในการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้เรียนนั้น ได้แก่การให้ผู้เรียนเรียนรู้ คุณธรรมจริยธรรมจากบุคคลที่ผู้เรียนรู้จัก เคารพ ศรัทธา ซึ่งหากครูและผู้บริหารสถานศึกษาจะได้ช่วยกันก็จะ ตรวจสอบกลั่นกรองให้เกิดความเหมาะสมแล้ว เชื่อว่าคุณความดีของบุคคลที่ผู้เรียนรู้จักเคารพ ศรัทธานั้นจะซึมซับใน ตัวผู้เรียนตลอดไป จึงเป็นที่มาของแนวคิด “แผนที่คนดี” หรือแผนที่ความดี (People Mapping) ที่ ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้กล่าวแผนที่ศักยภาพมนุษย์ (Human Mapping) โดยเห็นว่าเป็นจุดใหญ่ที่พลิกผันสังคม เพราะ “ศีลธรรมพื้นฐานคือ การเคารพศักดิ์ศรีคุณค่าความเป็นคนของคนทุกคนอย่างเท่าเทียมเมื่อนักเรียนเข้ามาเรียนในโรงเรียนและจะมีความรู้สึกว่าเขาบ้านไม่มีเกียรติ การศึกษาเคารพความรู้ในตำราแต่ไม่เคารพความรู้ในตัวคน ซึ่งที่จริงคนทุกคนมีความรู้ในตัวที่ได้จากประสบการณ์ชีวิตได้มาจากการทำงาน ความรู้ในตัวคนที่ได้มาจากการทำงาน ได้มาจาก ประสบการณ์ ล้วนมีค่าทั้งนั้นหากเริ่มจากศีลธรรมพื้นฐาน คือการเคารพศักดิ์ศรีคุณค่าความเป็นคน จะเป็นรากฐานของ สิ่งดีๆ เป็นรากฐานของประชาธิปไตย เพราะประชาธิปไตยต้องอยู่บนพื้นฐานทางศีลธรรม ฉะนั้นการเคารพศักดิ์ศรี คุณค่าของความเป็นคนของคนทุกคนอย่างเท่าเทียม เป็นรากฐานของสิทธิมนุษยชน สิทธิสตรี สิทธิเด็ก สิทธิคนพิการ ความยุติธรรมในสังคม การพัฒนาที่เคารพศักดิ์ศรีของผู้คนนี้ ไม่ยากเลยถ้าระบบศีลธรรมกลับมา กล่าวคือถ้าคิดว่าคน ทุกคนมีความรู้ในตัว โรงเรียนก็ตั้งอยู่ในพื้นที่ ในตำบลหนึ่งมี 4-5 โรงเรียน มีคนประมาณ 5,000-10,000 คน ในแต่ละตำบลมี 10 หมู่บ้านสามารถทำแผนที่ศักยภาพมนุษย์ทุกคนในตำบลว่าแต่ละท่านมีความรู้ในตัว”

วัตถุประสงค์ของการพัฒนานวัตกรรมและการส่งเสริมสถานศึกษาพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมผู้เรียนด้วย นวัตกรรม “บันทึกความดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา” คือ เพื่อประยุกต์แนวคิด “แผนที่คนดี” “แผนที่ศักยภาพมนุษย์” และการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาพัฒนานวัตกรรม “บันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา” เพื่อส่งเสริมสถานศึกษาในเขตพื้นที่การศึกษาพังงาพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมผู้เรียนด้วยนวัตกรรม “บันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา” แล้วเพื่อประเมินนวัตกรรมประเมินผลการดำเนินการของสถานศึกษาในการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมผู้เรียนด้วยนวัตกรรม “บันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา” และเผยแพร่นวัตกรรม

กระบวนการสำรวจ สังเกต รับรู้และบันทึกข้อมูลสารสนเทศของบุคคลหรือคณะบุคคล ซึ่งเป็น “คนดีมีภูมิ ปัญญา” เพื่อระบุถึงคุณค่าความสามารถ และความดีงามตามความเป็นจริงในระดับโรงเรียน หมู่บ้าน ชุมชน ท้องถิ่น ซึ่งเป็นศีลธรรมพื้นฐานของสังคม นอกจากนี้ยังประกอบด้วยมิติอื่นๆ ที่เป็นความรู้ ความคิด และเป็นประสบการณ์ที่ยัง เป็นประโยชน์ควรแก่การถ่ายทอด และนำไปสู่การปฏิบัติอย่างกว้างขวาง หลากหลายรูปแบบในบริบทต่างๆ เป็น วิธีการที่จัดการเรียนรู้คุณธรรมจริยธรรมแก่ผู้เรียนอย่างแปลกใหม่และได้ผล รวมทั้งนำภูมิปัญญามาช่วยจัดการเรียนรู้ แก่ผู้เรียนส่วน “คนดีมีภูมิปัญญา” หมายถึง บุคคลหรือคณะบุคคลซึ่งมีคุณธรรมจริยธรรม มีภูมิปัญญาอันเป็น ประโยชน์ในการดำรงชีวิตการอยู่ร่วมกันในสังคม และการสืบสานวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยมีการปฏิบัติตนและมีผลงาน เป็นที่ยอมรับ

ขั้นตอนการดำเนินการ “บันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา” มีการดำเนินการรวม 5 ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนที่ 1 การสร้างองค์ความรู้ “แผนที่คนดี แผนที่ศักยภาพมนุษย์” และพัฒนานวัตกรรม “บันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา”

ขั้นตอนที่ 2 การส่งเสริมสถานศึกษาพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมผู้เรียนด้วยนวัตกรรม “บันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา”

ขั้นตอนที่ 3 การประชุมสัมมนา การประเมินผล และเผยแพร่นวัตกรรม

ขั้นตอนที่ 4 การส่งเสริมสถานศึกษาพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมผู้เรียนด้วยนวัตกรรม “บันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา”

ขั้นตอนที่ 5 การประเมินผล และเผยแพร่นวัตกรรม ปีที่ 2

ผลการดำเนินการที่เกิดขึ้น คือ

1. การพัฒนานวัตกรรม “บันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา” ดำเนินการพัฒนานวัตกรรม “บันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา” ภายใต้หลักการบูรณาการ “แผนที่คนดี หรือแผนที่ความดี” และ “แผนที่ศักยภาพมนุษย์” เข้าด้วยกัน เพื่อการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้เรียน ด้วยกระบวนการจัดการเรียนรู้ของผู้เรียนตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน สาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรมสาระการเรียนรู้อื่นที่บูรณาการเข้าด้วยกัน รวมทั้งการจัดกิจกรรมนักเรียนโดยนักเรียนเป็นผู้ดำเนินกิจกรรม ค้นหา ยกย่อง และจัดทำแผนที่ “คนดีมีภูมิปัญญา” ด้วยความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของนักเรียนเองจนเกิดความสำเร็จในการที่นักเรียนมีคุณธรรมจริยธรรมตามแบบอย่างของคนดีมีภูมิปัญญา ด้วยวิธีต่าง ๆ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ที่เป็นประโยชน์ในการบริหารและการจัดการศึกษาที่คุณธรรมนำความรู้และยกระดับการมีส่วนร่วมของภาคส่วนในการจัดการศึกษาให้เกิดผลสำเร็จต่อไป⁹

2. การบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับประเพณี และวัฒนธรรมทางศาสนาของชาวล้านนา เรื่องการบูรณาการตุงภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนากับ 8 กลุ่มสาระ ดังต่อไปนี้

ตุง การบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับประเพณีและวัฒนธรรมทางศาสนาของชาวล้านนาและที่มา การศึกษาถ่ายทอดกันมาซึ่งผู้เขียนได้นำการสอนและบูรณาการตุงภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนา ซึ่งตุง หรือ ภาษาล้านนา เรียกว่า “ตุง” เป็นเครื่องใช้ประดับตกแต่งในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวกับทางศาสนาเป็นพุทธบูชา ตรงกับ ภาษาบาลีว่า “ปฎาเก” หรือ “ธงตะขาบ” เป็นงานหัตถศิลป์ของชาวล้านนาซึ่งสร้างพลังศรัทธาในพระพุทธศาสนา เป็นผลงานสร้างสรรค์ที่มีหลากหลายชนิดทำด้วยไม้ กระจาด เหล็ก สังกะสี หิน ทอง เงิน ทองเหลือง ทองแดง เป็นต้น มีความวิจิตรงดงามมีคุณค่าทางด้านจิตใจ ซึ่งบรรพบุรุษมีเจตนารมณ์ที่จะสร้างขึ้นเพื่อให้ลูกหลานได้สืบสานตุงล้านนาให้คงอยู่คู่ล้านนามาหลายชั่วอายุคนแล้ว ซึ่งผู้เขียนต้องการสืบสานเจตนารมณ์โดยบูรณาการกับรายวิชาต่าง ๆ เพื่อสืบทอดตุง ภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนาเผยแพร่ให้เป็นที่รู้จักและให้คงอยู่คู่ล้านนาและประเทศไทยสืบไปตราบนานเท่านาน

จากการออกแบบการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการตุงล้านนาภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนากับ 8 กลุ่มสาระ ถือได้ว่าเป็นการส่งเสริมกิจกรรมการเรียนการสอนให้เกิดประสบการณ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมให้ผู้เรียนมีความรู้สึกภาคภูมิใจในตุงล้านนาซึ่งเป็นมรดกตกทอดจากบรรพบุรุษเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นและสืบสานให้คงอยู่ต่อไปในทุก ๆ สาระกลุ่ม 8 สาระจึงมีส่วนที่จะช่วยกันส่งเสริมผลักดันและส่งเสริมตุงล้านนาให้เกิดการพัฒนาด้านการเรียนการสอนซึ่งเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ สร้างปัญญาเห็นคุณค่าและความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นและเป็นการสืบสานตามประเพณี และวัฒนธรรมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาควรจัดการศึกษากับภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งครู อาจารย์ควรสืบสาน ดังนี้

ภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยวิไลลักษณ์
เป็นวัฒนธรรมคู่ไทยมาช้านาน

โลกรู้จักเลื่องชื่อระบือชาน
ให้ลูกหลานได้สืบสานตลอดมา

⁹วิพล นาคพันธ์, “การพัฒนานวัตกรรมและการส่งเสริมสถานศึกษา พัฒนาคุณธรรมจริยธรรมผู้เรียนบันทึกคนดี แผนที่ภูมิปัญญาพังงา” วิทยากร, 108 (3) : 50-52; มกราคม 2552.

ครู-อาจารย์จะช่วยกันอนุรักษ์
ส่งเสริมปราชญ์รุ่น ปู่ ย่า ตา และยาย
บูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่น
อนุรักษ์มรดกไทยร่วมใจกัน

ภูมิปัญญาท้องถิ่นจักไม่สูญหาย
นำความรู้มาขยายเผยแพร่กัน
แหล่งเรียนรู้ แหล่งทำกิน มาสร้างสรรค์
หากมุ่งมั่นสานศิลป์ไทยได้ยั่งยืน

ผู้แต่ง
รองศาสตราจารย์วิภาวรรณ ปัญรัตน์

3. การเรียนการสอนและกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาที่พัฒนาการศึกษาแล้วยังมีการจัดการเรียนการสอน แบบบูรณาการสาระการเรียนรู้ปรัชญาพระราชทาน “เศรษฐกิจพอเพียง” ดังนี้

หลักปรัชญาพระราชทาน “เศรษฐกิจพอเพียง” มีดังนี้

1. ให้ทุกคนและทุกชุมชนได้ดำเนินชีวิตไปในทางสายกลาง ซึ่งเป็นแนวทางที่ปราชญ์ทั้งหลาย ได้สอนกันมานาน เช่น พระพุทธเจ้าก็สอนเรื่องนี้ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิคา คือ มรรคมีองค์ 8 สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นถูกเห็นชอบ
2. หลักการของปรัชญาพระราชทาน “เศรษฐกิจพอเพียง” คือ ความพอประมาณ พอดี ความมีเหตุผล ความมีภูมิคุ้มกันผลกระทบทั้งจากภายนอกและภายใน
3. เป้าประสงค์ คือ ให้เกิดความสมดุล และพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง ทั้งด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมจากภายนอกได้เป็นอย่างดี
4. เงื่อนไขของหลักปรัชญาพระราชทาน “เศรษฐกิจพอเพียง” มีดังต่อไปนี้
 - 4.1 ต้องเสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคนในชาติ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ของรัฐ นักทฤษฎี และนักธุรกิจให้มีสำนึกในคุณธรรมความซื่อสัตย์สุจริต และให้ความรอบรู้ที่เหมาะสม
 - 4.1 การดำเนินชีวิตด้วยความอดทน มีความเพียร มีสติ และความรอบคอบ
 - 4.3 มีความรู้ ความรอบคอบ และความระมัดระวังอย่างยิ่งในการนำวิชาการต่างๆ มาใช้ในการวางแผน และดำเนินทุกขั้นตอน¹⁰

ผู้เขียนขอแสดงความจงรักภักดีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ในวันที่ 5 ธันวาคม 2557 นี้ เรื่องหลักการปรัชญาพระราชทาน “เศรษฐกิจพอเพียง” พระองค์มีพระมหากรุณาธิคุณต่อคนไทยทั้งประเทศ ดังนี้

“เศรษฐกิจพอเพียงหล่อเลี้ยงชาติ
น้ำพระทัยพอหลวง เอื้ออาทร
หลักการว่าประพตติดีมีเหตุผล
มีแกนกลางเป็นหลักธรรมค้ำจุนใจ

เหล่าทวยราษฎร์ซาบซึ้งใจในคำสอน
คลายทุกข์ร้อนเป็นสุขพ้นทุกข์ใจ
ประมาณตนใช้พอเพียงเลี้ยงชีพได้
เศรษฐกิจจะก้าวไกลไทยรุ่งเรือง”

ผู้แต่ง
รองศาสตราจารย์วิภาวรรณ ปัญรัตน์

¹⁰วิภาวรรณ ปัญรัตน์, พื้นฐานวิชาชีพครู, (ลำปาง: สถาบันการพลศึกษา วิทยาเขตลำปาง 2552) (อัตรสำเนา), หน้า 73-76.

สรุปหลักปรัชญาพระราชทาน “เศรษฐกิจพอเพียง” เพื่อศึกษาวิธีการคิดและวิธีฝึกปฏิบัติเพื่อพัฒนาตนเองและของทุกคน ทุกอาชีพ ทุกชุมชน เพื่อความอยู่ดีมีสุขร่วมกันของคนบนแผ่นดินไทย ค้นหาคำทางเดินที่ถูกต้องกันใหม่ โดยยึดหลักความพอเพียง ความพอดี คือ สันโดษ การศึกษาเรื่องหลักปรัชญาพระราชทาน “เศรษฐกิจพอเพียง” จะทำให้เกิดความรู้จริงในสิ่งที่ทำให้มีคุณธรรม คือ ความขยัน อดทน มุ่งมั่นและซื่อสัตย์ สุจริต มีความรู้ ความคิด และการกระทำที่พอประมาณ มีเหตุมีผล ภูมิคุ้มกัน มีการระวังตน ไม่ประมาท รู้จักระวังตนเองและดำเนินชีวิตอย่างมีสติรอบคอบพร้อมยอมรับความจริงด้วยหลักคุณธรรม ปรับปรุงบ้านเกิดภูมิปัญญาท้องถิ่นให้เกิดความยั่งยืนในด้าน ทรัพยากรคนและทรัพยากรธรรมชาติและสร้างคุณค่าให้เกิดขึ้นในชุมชนของตน ลักษณะนี้เรียกว่า การปฏิบัติตามหลักปรัชญาพระราชทาน “เศรษฐกิจพอเพียง”

สรุป การบูรณาการพระพุทธศาสนาเป็นการปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมควบคู่กับการสอนโดยใช้กิจกรรมการสอนที่หลากหลาย เช่น การสอนการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมด้วยการ “บันทึกคนดี แผนภูมิปัญญาพังงา การบูรณาการในกลุ่มสาระการเรียนรู้ “ปรัชญาพระราชทานเศรษฐกิจพอเพียง” บูรณาการพระพุทธศาสนาส่งเสริมพิธีกรรม ประเพณีล้านนา เรื่อง การบูรณาการตุงภูมิปัญญาล้านนา กับ 8 กลุ่มสาระ การยกระดับจิตใจด้วยการฝึกสมาธิ นอกจากนี้ที่กล่าวมาแล้วผู้สอนควร สอดแทรกคุณธรรม เคารพผู้มีพระคุณในการพัฒนาจริยธรรมโดยการไหว้ กราบ พระภิกษุ หรือครู อาจารย์ ผู้มีพระคุณ หากผู้สอนในสถานศึกษาสอดแทรกหลักธรรมคำสอน ในรายวิชาต่างๆ บูรณาการพระพุทธศาสนากับการศึกษาจะเกิดการพัฒนาด้านจิตใจทำให้ผู้เรียนเกิดคุณธรรม จริยธรรมด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมาแล้ว จะทำให้การบูรณาการพระพุทธศาสนากับการพัฒนาการศึกษาได้รับผลสำเร็จเป็นที่น่าพอใจ นำเยาวชนไทยก้าวไกล การศึกษาไทย ประเทศไทยก้าวไปอย่างสดใสและงดงามสิ่งสำคัญคือเกิดความผาสุกในชีวิตเพราะ “คุณธรรมค้ำจุนโลก”

บูรณาการพระพุทธศาสนาการศึกษา
สร้างเยาวชนประพฤติดี มีวินัย
หยิ่งรู้ในสัจจะธรรม “ค้ำจุนโลก”
นำจิตใจให้ผ่องใสทุกชีวิต
ครู อาจารย์ ควรส่งเสริมการศึกษา
สร้างคุณค่าแห่งชีวิต “อุทิศใจ”

ทรงคุณค่าด้วยหลักธรรมล้ำสมัย
มีหลักใจ ศีล สมาธิ คู่ปัญญา
ดับทุกข์โศก งดอบายคลายปัญหา
พุทธศาสตร์ล้ำเลิศค่าพัฒนาใจ
แทรกคุณธรรมทุกวิชาเป็นหลักใหญ่
เพื่อชาติไทย เยาวชนไทยให้ “งดงาม”

ผู้แต่ง

รองศาสตราจารย์วิภาวรรณ ปัญจรัตน์

เอกสารอ้างอิง

การยกระดับจิตใจด้วยสมาธิด้านปฏิรูป. **สานปฏิรูป. 8 (87) : 20-21; กรกฎาคม 2548.**

ธรรมรักษ์จิต. **พระพุทธศาสนาศาสนาแห่งปัญญา.** กรุงเทพมหานคร; รวมสาส์น. 2537.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2552.** กรุงเทพมหานคร: นามมีบุคส์ พับลิเคชันส์, 2556.

วัฒนาพร ระบุทับทิม. **แผนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ.** กรุงเทพมหานคร: แอลทีเพรส, 2542.

วิพล นาคพันธ์. **การพัฒนาวัตกรรมการส่งเสริมการศึกษา พัฒนาคุณธรรมผู้เรียนบันทึกคนดีแผนที่ภูมิปัญญาพังงา.** วิทยาจารย์. 108 (3): 50-52; มกราคม 2552.

วิภาวรรณ ปัญรัตน์. **ตุงภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนา**. ลำปาง: สถาบันการพลศึกษา วิทยาเขตลำปาง. 2552.

_____. **พื้นฐานวิชาชีพครู**. ลำปาง: สถาบันการพลศึกษา วิทยาเขตลำปาง, 2552.

สุวิทย์ มูลคำ และอรทัย มูลคำ. **วิธีการจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทักษะ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์ , 2545.